

NEKI ARHITEKTONSKO-ESTETSKI PRINCIPI NADGRADNJE ZGRADA

NADA KURTOVIĆ-FOLIĆ

UDK: 69.059.38:72.011.6=861
STRUČNI RAD

UVOD

Problemi stambene izgradnje najčešće su u centru pažnje najšireg kruga stanovnika. Stanari su uvek težili da svoj stambeni prostor prilagode aktuelnim oblicima življenja u određenoj sredini. Da bi se to postiglo neophodno je posvetiti punu pažnju održavanju i osavremenjavanju postojećih stambenih zgrada, jer u odmeravanju prednosti između starog i novog, novo nema prevagu u svim aspektima stanovanja. U savremenom kontekstu novih zahteva društvenog, prostornog i ekonomskog razvoja sve češće se zato razmatraju mogućnosti kojima se može osavremeniti postojeći stambeni fond. Jedan od oblika kojima se postojeća arhitektura grada može zadržati, a stambena površina povećati, jeste nadgradnja zgrada u raznim vidovima.

Nadgradnja nije nepoznata kroz istoriju graditeljstva. Naprotiv, to je jedan od najčešćih oblika proširivanja korisnog prostora koji je primenjivan u svim sredinama i svim stilskim epohama. Principi građenja i graditeljske norme ponašanja bile su tolerantnije u tom smislu da se građevina može doradivati. Razvoj graditeljstva, međutim, od kraja XIX i početka XX stoleća tekao je u jednom određenom kontinuitetu tokom kojeg je prevladavao organski oblik stvaranja arhitekture kao kreativni proces. Postojali su vekovima izgrađivani odnosi koji su vladali između autora i njegovog dela, kao i odnos samog dela i društva kojem delo služi. To znači da su dogradnje građevina smatrane kao kreativna dela autora koji su se, po pravilu, koncepcijski nadovezivali na idejno stvaralaštvo autora prvobitne gradnje. Danas se mnogi dograđeni delovi značajnih građevina ni ne primećuju, zato što su razlike u izražajnom jeziku prvobitnog i dograđenog dela neznatne. Razlog za to treba svakako tražiti u činjenici da su dogradnje najčešće bile u istom stilu ili sa neznatnim izmenama u odnosu na postojeću građevinu. Iako su teorijske postavke većine stilskih epoha danas uglavnom poznate, nije se mogao uočiti precizno definisan stav kojim se reguliše odnos dograđenih elemenata prema već

izgrađenim u onom smislu kako je to danas formulisano. Tada nisu bili razvijeni stavovi o autorskoj arhitekturi kao ni principi zaštite graditeljskog nasleđa po kojima treba napraviti jasnu razliku šta je postojeće arhitektonsko delo, a šta su savremeni radovi na njemu.

Među najpoznatije i najvrednije dogradnje u istoriji arhitekture ubraja se izgradnja drugog sprata na palati Farneze u Rimu. Prvobitnu građevinu projektovao je i podigao poznati renesansni arhitekta Đulijano da Sangalo, ali je dogradnju drugog sprata izveo Mikelandelo. To je školski primer dogradnje čiji je autor snagom svog talenta uspeo da ničim ne ugrozi i ne poremeti arhitekturu prvobitnog autora, a da drugom spratu da svoj lični, prepoznatljivi pečat. Poslednjih decenija je problem nadgradnji postojećih objekata poprimio značajne razmere zato jer se, zbog niza raznih okolnosti, ovaj oblik arhitektonskog stvaralaštva marginalizuje u smislu kreativnog doprinosa i ostvarivanja estetskih vrednosti.

Jedna od najvećih zasluga savremenog pristupa konzervaciji je ta što većina savremenih arhitekata počinje da shvata da je veoma interesantan i vredan zadatak projektovanje vezano za već postojeće građevine, njihovo očuvanje i usklađivanje sa njima kao elementima okruženja. Postepeno se u tim građevinama vidi kvalitet koji je još pre samo nekoliko godina bio negiran. Danas se, takođe, smatra da se postojeći objekti uglavnom mogu uspešno poboljšati, obnoviti, adaptirati, oživeti, a da pri tome ne izgube svoj identitet. Brojni primeri dokazali su da postoji sposobnost arhitektonskog nasleđa da zadovolji raznovrsne potrebe i aktivnosti savremenog društva, te se opstanak mnogih zgrada vezuje za eksploataciju njihovog upotrebnog potencijala. Iskustva iz mnogih zemalja pokazuju da postojeći, a prilagođeni objekti mahom poseduju kvalitete koji ih stavljaju ispred većine prosečnih savremenih dela, a to su, pre svega: perfekcija izrade, trajnost i kvalitet ugrađenog materijala. Pošto se, konačno, u praksi došlo do stepena na kojem se obnova postojećeg stambenog fonda priznaje kao ravnopravni učesnik u razvoju naselja, mora se, ipak, naglasiti da još prećutno postoji dvojnost u ocenjivanju vrednosti objekta, pri čemu se njegova celokupna vrednost razdvaja od vrednosti njegovog spoljnog izgleda. Iako je jasno da

Adresa autora: Prof. dr Nada Kurtović-Folić, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, Bulevar kralja Aleksandra 73/II

prostorna organizacija i unutrašnja obrada objekta ravnopravno utiču na njegovu vrednost, ipak se u praksi prednost daje građevini sa upadljivom fasadom. Ovaj stav, koji je apsolutno neprihvatljiv za zakonski registrovane spomenike kulture (nepokretna kulturna dobra), može se primeniti na građevine čiji se unutrašnji prostor može bez posebnih uslova izmeniti ili povećati dogradnjom, dok se njihov spoljni izgled menja dogradnjom sprata ili spratova, krova i slično.

1. PRISTUP DOGRAĐIVANJU POSTOJEĆEG GRADITELJSKOG NASLEĐA

Uopšteno posmatrano, arhitekti su u stalnom, bliskom kontaktu sa arhitektonskom beskrajomno složenošću, pri čemu su uvek veoma okupirani pitanjima aktuelnog stila i konstrukcije pojedine građevine ili celine. Te misli ih opsedaju u tolikoj meri da skoro potpuno zanemaruju široke postavke osnovnih kriterijuma koji važe za sve stilove i sve metode konstruisanja zgrada.

Prilikom dogradnje postojećih građevina, međutim, svest o postojanju tih kriterijuma i njihovo temeljno i pravilno poznavanje jedan je od preduslova za uspešno rešenje problema. Drugi preduslov je analiza postojećeg objekta koji treba nadgraditi u kontekstu spomenutih kriterijuma. Treći preduslov je poznavanje istorije graditeljstva u onim fazama koje su bitne za vrednovanje postojeće građevine u relativnom i apsolutnom smislu (same ze sebe, odnosno u kontekstu neposrednog okruženja i u odnosu na jasno definisane karakteristike određene stilskog pravca).

U velikom broju slučajeva nedostatak širine u tumačenju arhitektonskih stilova doveo je do diskriminacije pojedinih epoha, što je za rezultat imalo nepovratno uklanjanje pojedinih značajnih ili samo kvalitetnih građevina. Govoreći ili pišući o šarmu neke građevine ili prikazujući njene lepe fotografije, još se ne objašnjava šta je dobra ili loša arhitektura. Ima, međutim, dobre i loše arhitekture kao što dobra i loša dela postoje svuda u umetnosti. Popularni ukus se može oblikovati; moda, naime, vlada u svim oblastima života, ali nezavisno od svih promena treba znati uočiti univerzalne zakone koji vladaju arhitekturom. Arhitektura je, pre svega, kao umetnost forme slična drugim umetnostima i mora se posmatrati i analizirati na osnovu određenih zakonitosti. Zadatak arhitekte nije da zadire u poreklo tih zakonitosti. Šta god da je baza ovih zakonitosti, činjenica je da njih slede sva slikarska, vajar-ska i arhitektonska dela koja se prema složenom mišljenju čovečanstva procenjuju kao dobra. Ne samo da su ovi zakoni uočljivi u slikarstvu, vajarstvu i arhitekturi, umetnosti boje i oblika, već se radovi prema istim zakonima mogu naći i u umetnosti zvuka; u dobroj literaturi i dobroj muzici. To su, očigledno, opšta pravila, u skladu sa kojima deluje ljudski um, uvek kada se napreže da stvori nešto što će posedovati kvalitet da zadovolji ljudska osećanja, kvalitet lepote. Dogradnju objekata u tom smislu treba shvatiti kao mogućnost da se vrednost postojeće građevine ne degradira ili da se, ukoliko ta vrednost nije velika, čak i poboljša. Samo na taj način, simultanim razmišljanjem o oba dela građevine, postojećem i onom koji tek treba da bude izgrađen, moguće je sagledati sve

preduslove koje treba zadovoljiti kako bi nova zgrada, jer dogradnjom stari objekat postaje novi, imala zavidne estetske vrednosti.

2. OPŠTE ZAKONITOSTI NADGRAĐIVANJA ZGRADA

Prvi od tih zakona je tako univerzalan i tako važan da se zadovoljavanje tog zakona često smatra jednim uslovom koji treba ispuniti kako bi se ostvarila lepota građevine. Taj zakon u slobodnoj interpretaciji glasi: *lepota je karakteristika svakog onog objekta sastavljenog od različitih elemenata koji stvaraju jedinstvo efekata kojima deluju na osećanja posmatrača.*

Ova formula zvuči jednostavno, ali kada se analizira, njeno značenje postaje tako puno i dalekosežno tako da jedinstvo izraza izgleda često varljivo. Značenje i primena ovog zakona naročito dolazi do izražaja kada se raspravlja o arhitekturi samo kao formi.

Ukoliko se dogradnjom već postojećeg objekta želi ponovo postići objedinjena celina, tada se prvo definiše šta je jedinstvo ili jedinstven izraz u arhitekturi? Jedinstvo je kvalitet objekta kojim se on iskazuje kao konačna i organska celina. Taj kvalitet poseduje svaka građevina koja na posmatrača deluje već na prvi pogled kao jedinstvena kompozicija. Bez obzira kako složeni delovi jedne građevine mogu biti ili kako je velika neka celina, ukoliko složeni delovi odmah zauzimaju mesto kao delovi celine, građevina je jedinstvena celina. Posredno, iz toga se može zaključiti da je to i dobra građevina.

Veština arhitekata koji sukcesivno rade na građevini treba da ima određeni cilj – jedinstvenu celinu zgrade. Održavajući osnovnu liniju forme jednostavnom, sa pravilnim obnavljanjem glavnih motiva (timpanona, kolonada, stepeništa itd.) arhitekti mogu, jedan za drugim, da stvore jedinstvo od složenosti i da tako oblikuju građevinu koja savršeno ispunjava prvi i verovatno najznačajniji zahtev lepote, a koji se može iskazati izrekom koja se još iz antičkih vremena koristi: "E pluribus unum" (Jedinstvo mnoštva).

Jedan od prvih načina da se ostvari jedinstvo građevine je ponavljanje istog motiva. (Ponavljanje motiva, međutim, ukoliko nije izvedeno kako treba može proizvesti monotoniju ili napadnu konfuziju. Razjedinjavanju celine mogu doprineti, na primer, izuzetno snažni horizontalni venci koji deluju tako da izgleda kao da se kuće slažu jedna preko druge.)

Sve građevine, dobre i loše, imaju određenu dozu složenosti, a moraju je imati ne samo iz praktičnih već i iz estetskih razloga. Jedinstvo delova i raznovrsnost delova su potrebni za ostvarivanje lepote, kako u arhitekturi tako i u drugim umetnostima. Raznovrsnost je apsolutno potrebna u arhitekturi, ali arhitektura o tome ni ne treba da brine. To je zato što praktična potreba zahteva prozore, vrata, dimnjake, portike, krovove. Dispozicija soba i drugih delova, čak i kod najjednostavnijih građevina, zahteva ispade i variranje spoljašnjosti. Praktično je nemoguće da arhitekta projektuje zgradu koja nije složena. Povezivanje svih različitih jedinica u celovito delo najveći je estetski problem, zatim uspostavljanje odnosa među njima, tako da svaka može da zadovolji zahtevani estetski nivo, tako da svaka može uspostaviti sopstvene odnose sa svakom

drugom jedinicom kao i sa celinom dela. Kako arhitektura to postiže?

Najbolji način da se odgovori na ovo pitanje, tako važno za one koji vrednuju postojeću arhitekturu građevine i upuštaju se u njenu dogradnju, je da se pronađu dominantni kvaliteti (osobine) koji su zajednički svim lepim i celovito objedinjenim građevinama. Ova tema je bila često analizirana, a rezultati su bili tako ujednačeni da su kodifikovani u zakonitosti ili, praktičnije rečeno, u pravila umetničke kompozicije. Ukratko, te zakonitosti su:

- *ravnoteža*,
- *ritam*,
- *dobre proporcije*,
- *klimaks (vrhunac ili centar interesovanja na građevini)*,
- *harmonija*.

Pojedini istraživači ovome dodaju još i zakonitost koja se naziva euritmija (ljupkost, sklad ili privlačnost), ali to je bolje posmatrati kao rezultat delovanja gore navedenih zakonitosti.

Prvi zakon estetike je *zakon ravnoteže*, koji se može izraziti na sledeći način: Svaka građevina treba da bude komponovana tako da njeni delovi sa obe strane jedne imaginarne, zamišljene linije izražavaju vidno istu težinu (ne simetriju!). Najjednostavnija primena ovog zakona je vidljiva kod simetričnih građevina, a teže se ostvaruje kod tzv. slikovitih i nesimetričnih građevina.

Simetričnost – tačni odnos dve polovine zgrade može postojati samo ukoliko je građevina u savršenoj ravnoteži. Simetrične građevine mogu se dalje sistematizovati prema različitim shemama projekta, manje ili više složenim.

Jednostavnije sheme su uspešnije i sigurnije, a teškoća u uređivanju kompozicije raste sa dodavanjem motiva, pošto porast složenosti otežava oku da odjednom sagleda prisutnu ravnotežu, koja je element lepote celine.

Znatno je teži zadatak da se ostvari primena zakona ravnoteže u nesimetričnim građevinama. Na prvi pogled nesimetrična građevina može izgledati da je bez ravnoteže, ali joj se ne može poreći lepota. Svet bi bio dosadan kada bi svaka zgrada bila apsolutno simetrična.

Najjednostavniji oblik nesimetričnih građevina je onaj kod kojih osa simetrije jasno nedostaje, u kojima postoji jedna vrsta slobodne, iako ne apsolutne, simetrije. Ukoliko se pravilno realizuje, ova shema je uvek uspešna, ali ravnoteža i lepota se postižu samo kada su mase dva nesimetrična dela građevine skoro iste težine. Ovim slučajevima nesimetričnih, ali skoro simetričnih građevina, ravnoteža je očiglednija nego u znatno složenijim, slikovitim zgradama. Kod njih je ovaj problem znatno složeniji, jer ih je nemoguće kodifikovati na način kao što je to moguće sa većinom simetričnih objekata. One su međusobno tako različite i moguće sheme su praktično beskonačne.

Drugi zakon je *zakon ritma* i može se izraziti na sledeći način: svaka lepa građevina mora biti komponovana tako da njene jedinice poseduju neke ritmičke odnose među sobom. U arhitekturi je termin ritam primenjen veoma široko. U slučaju dogradnje to nije samo način na koji će se postaviti novi otvori u odnosu na već postojeće,

kao ni drugi elementi fizičke strukture, već upotreba svetlosti i senke, boje preko različitih površina i otvora. Bez obzira koja se izražajna sredstva koriste na dograđenom delu bitno je da se stvori takva situacija u kojoj oko gde god baci pogled hvata poneki element koji pripada opštem ritmu celokupne građevine. Prilikom dogradnje lakše se hvataju horizontalni ritmovi od vertikalnih. Vertikalni ritmovi su posebno važni kod visokih stambenih zgrada kod kojih treba izbeći monotoniju.

Blisko povezan sa pitanjem ritma je sledeći *zakon proporcija*. Dobre proporcije su kvalitet koji poseduje svaka građevina čiji je dograđeni deo u takvom odnosu sa postojećim volumenom da daje zadovoljavajući utisak. To je pre kvalitet odnosa svih delova građevine, nego kvalitet svake jedinice posebno. Postoje stavovi da se osećaj dobre proporcije stvara kada su delovi građevine u jednostavnim aritmetičkim proporcijama, kao što su 2:3, 2:4, pa su činjeni napor da se matematički kodifikuje šta su to dobre proporcije. Ipak, najbolji projekat se uvek stvara konstantnim slobodnim usklađivanjem veličina i odnosom elemenata u građevini sve dok nova celina (sa dograđenim delom) na dobije jedinstven oblik.

Zakon proporcija usko je povezan sa zakonom prema kojem *zgrada mora biti harmonična* da bi bila lepa. Postoje tri shvatanja harmonije na građevinama. Prema prvom, harmonija je stvar *proporcijske harmonije* i vezuje se za prethodno navedenu zakonitost. Mogu postojati, međutim, još i *harmonija izraza* i *harmonija stila*. Pod harmonijom izraza smatra se harmonija u karakteru i nameni građevine onako kako se sagledava u spoljnoj formi. Harmonija stila podrazumeva harmoniju upotrebljenih oblika, ne toliko u njihovim opštim proporcijama, koliko u detaljima kao što su profilacije, reljefni ornament, upotreba različitih materijala i slično.

Poslednje estetsko pravilo je *zakon klimaksa*. Ukoliko se građevina nadgrađuje najčešće se mora ukloniti neki od elemenata koji je interesantniji od ostalih, kao što su timpanoni, kupola, kulica ili neki drugi deo koji je zavrđivao veću pažnju i brže se i jasnije uočavao od ostalih delova građevine. Zamor oka koje nema gde da se zadrži na građevini fatalan je za njenu arhitektonsku vrednost.

3. PRIMENA OPŠTIH ZAKONA DOGRADNJE ZGRADA

Koristeći se ovim zakonima koji trajno deluju u arhitekturi, nekoliko poslednjih decenija u svetu su se pojavili predlozi koji pokušavaju da vrednosti fasada, naročito estetske, izraze rezultatima "objektivnih" merenja zasnovanih na numeričkim proračunima.

Ulična fasada – pročelje zgrade je najčešće prvi i jedini dodir ljudi sa objektom koji u njima izaziva određenu psihološku reakciju. U slučaju kada je spoljni izgled bitan za donošenje odluke da li će se neki objekat zadržati ili ukloniti, pored uobičajenog istraživanja postojećeg stanja, izvodi se i numeričko vrednovanje koje može doprineti da se fasada objekta koji se dograđuje zadrži, ukloni ili preprojektuje u skladu sa rezultatima matematičke analize.

3.1. "Objektivno" vrednovanje fasada

Kod objekata ambijentalnog karaktera naročito je značajna arhitektonsko–estetska vrednost njihove spolja-

šnjosti. Ta vrednost može se izraziti i kao rezultat "objektivnog" merenja. Jedna od najjednostavnijih metoda zasniva se na proceni i određivanju vrednosti učestalosti pojave određenih fasadnih elemenata (balkona, prozora, vrata, broja spratova) uz uključivanje i starosti objekta.

Za dati uzorak fasade numerički se pronalazi odnos između broja različitih tipova fasadnih elemenata i količine tih tipova (učestalost) upotrebivši na određenom uzorku fasade. Step en više ka objektivnom sagledavanju vrednosti fasada predstavlja uvođenje teorije informacija u ovu metodu proračuna. U skladu sa tom teorijom, suština proračuna bazira na verovatnoći da će se bilo koja grupa znakova (u ovom slučaju arhitektonskih elemenata) utisnuti u svest posmatrača u zavisnosti od učestalosti kojom se ovi znači ponavljaju. U ovakvom vrednovanju fasadni elementi mogu učestvovati na dva načina. U prvom, proračun obuhvata zbir svih fasadnih elemenata, a rezultat vrednovanja se dobija na osnovu relativne učestalosti pojave pojedinih fasadnih elemenata.

Po drugom postupku površinu fasade moguće je podeliti kvadratnom mrežom, čiji su kvadrati obeleženi prema njihovom dominantnom sadržaju (krovná površina, zidna površina, prozorska površina i sl.). Sadržaj onog što se vidi (fasada) numerički je izraženo na sledeći način:

$$I = \sum N_i \log_2 / P_{(i)}$$

gde je:

I – ukupna informacija izražena u bitovima,

n – ukupan broj različitih tipova elemenata na fasadi,

i – od 1 do n,

$N_{(i)}$ – ukupan broj elemenata određenog tipa,

$P_{(i)}$ – verovatnoća da je neki tip elemenata bio zapažen.

Ovaj proces vrednovanja za složene objekte ili čitave nizove fasada može se sprovesti i sastavljanjem određenog programa za računar. Za oblike koji se najčešće sreću u praksi dovoljno je da se prvo nabroje svi različiti elementi koje sadrži posmatrana fasada, a zatim da se zabeleži broj koliko se puta svaki od tih elemenata ponavlja. Zbir svih rezultata daje ukupan broj bitova kojima se fasada vrednuje.

Istražujući dalje mogućnosti za "objektivno" vrednovanje fasada uključena je i teorija formalne estetike. Jedan od najkorisnijih zaključaka može se izraziti kroz estetsko iskustvo koje se iznosi kao poređenje tri uzastopne faze:

- prethodni napor da se pažnja usmeri na nešto neophodno za čin zapažanja. Ovaj napor raste u proporciji sa onim što nazivamo složenost (C) objekta,

- osećaj vrednosti ili estetske mere (M) kojim se prethodni napor nagrađuje i

- poimanje da se posmatrani objekat određuje izvesnom harmonijom, simetrijom ili redom (O) što je neophodno za stvaranje estetskog utiska.

Ukoliko se numerički iskaže ova veza M, O i C kao promenljivih koje je moguće izmeriti, onda izraz

$$M = O/C$$

pokazuje da je estetsko vrednovanje određeno gustinom odnosa redova prema složenosti objekta.

Najpogodnija metoda je ona koja se primenjuje na dvodimenzionalne modele fasada, odnosno na apstraktne crteže. Tako je na crtežu moguće obaviti proveru i korekciju fasada novoprojektovanih objekata, interpolacija, koje se ucrtavaju u praznine unutar niza već postojećih zgrada.

3.2. "Subjektivno" vrednovanje fasada

Problem vrednovanja fasada objekata na kojima se obavlja dogradnja može se obrađivati istražujući subjektivne utiske o vrednosti "starih" i "novih" fasada. U osnovi ovog istraživanja postavlja se pitanje da li postoje različiti tipovi psiholoških reakcija na objekte sa kojima se stanovništvo svakodnevno susreće. Istraživanja koja se obavljaju po ovom principu svuda u svetu ne mogu se svrstati u uobičajene sociološke studije ili ankete koje se obavljaju za potrebe prostornog ili urbanističkog planiranja i projektovanja. Njihov smisao je da se analiziraju psihološke reakcije na fasade objekata u okviru jedne ograničene grupe lokalnog stanovništva, koja svakodnevno dolazi u neki odnos sa građevinom, bilo da u njoj stanuje, prolazi pored nje i slično. Izabrana grupa je na takvom obrazovnom nivou da je u stanju da zauzme određeni stav prema objektima. Praktičan cilj je da se sumiranjem stava takve grupe – bilo da je on u celini pozitivan, negativan ili neutralan – usmerava moguća politika zaštite lokalnog graditeljskog nasleđa. Ugrađujući rezultate vrednovanja dobijene na ovaj način u mere koje se predlažu za obnovu i oživljavanje istorijske arhitekture, one su često oslobođene neargumentovanih ideja o neprimerenoj upotrebi takvih objekata.

4. ZAKLJUČAK

Prikazivanje metoda za estetsko istraživanje i vrednovanje fasada objekata na kojima se obavlja dogradnja ima za cilj da ukaže na složenost problema obnove i dogradnje postojećeg graditeljskog nasleđa.

Povezivanje postojećeg dela građevine sa nadgradnjom u jedinstveno i celovito delo najveći je estetski problem.

Estetska komponenta nije strogo objektivna. Ona je mnogo češće podložna subjektivnom osećaju, pa je usled toga i individualno rastegljivija. Ipak, njen glavni zadatak je da u pristup nadgradnji i tokom procesa stvaranja koncepcije odnosa postojećeg i novog unosi elemente lepoga, da deluje u smislu humanizacije odnosa postojeće, ponekad istorijski slojevit e, arhitekture i vrednosti nadgradnje koje su bliže čoveku današnjice. Estetska komponenta može se tumačiti kao katalizator različitih estetskih stavova proteklih perioda, odnosno onih koji dominiraju na starijem delu građevine. Istovremeno, ona treba da unese aktuelan odnos savremenih estetskih principa prema zadatom problemu nadgradnje. Ukoliko je zadatak nadgradnje ispravno postavljen i usmeren, rezultat će obuhvatiti estetske kvalitete svih slojeva žive arhitekture koji se pred posmatračem ukazuju kao celina. U tome i jeste složenost i draž nadgrađivanja postojećih, uglavnom stambenih, zgrada.

LITERATURA

- [1] Acketman, J.S.: The Architecture of Michelangelo, Penguin Books Ltd, Harmondsworth 1970.
- [2] Fister, P.: Obnova i varstvo arhitekturne dediščine, Partizanska knjiga, Ljubljana 1979.
- [3] Grupa autora: Knez Mihailova ulica, Zaštita nasleđa–Uređenje prostora, katalog izložbe u Galeriji SANU, Beograd 1975.
- [4] Kurtović–Folić, N., Roter–Blagojević M.: O mogućnostima unapređenja postojećih stambenih zgrada, Stanovanje iz sadašnjosti ka budućnosti, (ed. B.Milenković, M. Ralević, N.K.–Folić), Arhitektonika (sveska 9), Arhitektonski fakultet, Beograd 1995.
- [5] Krstić, A.: Faktori komfora stanovanja u potkrovlju, Stanovanje iz sadašnjosti ka budućnosti, (ed. B.Milenković, M. Ralević, N.K.–Folić), Arhitektonika (sveska 9), Arhitektonski fakultet, Beograd 1995.
- [6] Marasović, T.: Aktivni pristup graditeljskom nasleđu, Zagreb–Split 1984.
- [7] Maroević, I.: Sadašnjost baštine, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb 1986.
- [8] Nešković, J.: Revitalizacija spomenika kulture, Poslediplomske studije iz zaštite, revitalizacije i proučavanja graditeljskog nasleđa, Arhitektonski fakultet, Beograd 1986.